

"Kära kamrater!"

*Kvinnor berättar om sig själva för varandra
under åren 1896–1937*

LISSIE ÅSTRÖM är fil dr och seniorforskare vid etnologiska institutionen i Lund. Hon har sedan länge forskat ur ett köns-, klass- och generationsperspektiv. Bland hennes publikationer kan nämnas avhandlingen *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer (1986/1999)*, boken *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer (1990)* samt artikeln "Kvinnor som gränsgångare. Om kvinnlig identitetsdaning i möten med manliga världar" i *Alsmark, G. (red.) Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum (1997)*.

EN GAMMAL VANDRINGSBOK

Vid vårterminens slut 1895 tog några unga kvinnor avsked från varandra efter att ha varit inackorderade som elever på Björnsnäs hushållsskola i Östergötland. De hade inför avskedet kommit överens om att hålla kontakten med varandra framöver genom att skriva om sina göranden och låtanden i en med styv pärm försedd skrivbok som skulle vandra från den ena till den andra i tur och ordning efter en namn- och adresslista omfattande 26 namn. Boken fick den passande titeln *Vandringsbok*, pryddigt textad på ytterpärm.

Denna Vandringsbok, som under sina i rum och tid vidsträckta vandringar inom och utanför Sveriges gränser blivit tämligen sliten och nött, har bevarats till eftervärlden genom en adoptivdotter till en av kvinnorna i kamratkretsen och överlämnats till mig med uppgift att dokumentera och analysera innehållet ur ett kultur- och kvinnohistoriskt perspektiv.¹ Arbetet är nu avslutat och kommer att ges ut i bokform våren 2002. Boken innehåller dels en porträttkavalkad där kvinnorna presenteras genom rikliga utdrag av de inlägg som var och en bidragit med under årens lopp, dels en tematisk analys av innehållet som helhet (Åström 2002).

Skribenterna kallar sina inlägg för epistlar. Den första är daterad den 1 juni 1896, den sista den 8 augusti 1937. Vandringsboken har således varit på vandring i fyrtio år, varit vilande i över sextio och är nu på väg att väckas till liv för att göra sig hörd och sedd bland efterföljande generationer med intresse för en gången tids kvinnoverklighet.

Vad har då epistlarna att säga om vad det var för slags

unga flickor som vistades på Björnsnäs hushållsskola läsåret 1894–1895? Vad var det för miljöer de för hem till när de skildes åt efter skolans slut? I sina epistlar ägnar de sig förklarligt nog inte åt några direkta beskrivningar av sina hemmiljöer. De hade ju bott och levt tillsammans under så pass lång tid att de kan antas ha berättat ganska mycket för varandra om sina familjer och deras levnadsomständigheter. Av texterna framgår likväl så mycket att man kan få en allmän uppfattning om föräldrarnas sociala tillhörighet. Samtliga tycks ha medelklassbakgrund, dock med stor social spridning – från högsta börd-, bildnings- och/eller ekonomisk elit till tjänstemanna- och småborgerliga skikt.

Det framgår redan vid läsningen av de första bidragen att det kom att utbildas vissa riktlinjer och teman i författandet. Tilltalet är genomgående: "Kära kamrater!" och texterna innehåller många erinringar om det goda kamratskap man säger sig ha upplevt under vistelsen vid hushållsskolan.² Alla har vidare låtit sig styras av ambitionen att skriva om sådant som de trodde skulle kunna intressera kamraterna. Det sammanfaller delvis med ambitionen att framställa sig själv som en "händelserik" person. De som gjort resor inom och utom landet, varit på bjudningar, bröllop och andra tilldragelser utlåter sig detaljrikt, ofta roligt och medryckande om vad de varit med om. Förlovning, giftermål och barnafödelse är förstås tilldragelser som självklart föranleder omnämnanden i epistlarna. Flera kvinnor har klistrat in fotografier av sig själva tillsammans med man och barn i hemmiljö.

De som inte hade så mycket att komma med i de här avseendena skriver mer kortfattade epistlar och ursäktar sig med att de inte har så mycket att säga som kan intressera. De nämner också ofta att de upplever

sin tillvaro som enformig och händelselös. Cirka en tredjedel av kvinnorna förblir ogifta under den period de medverkar i boken. De hör på ett par undantag när till de kvinnor som tidigt slutar att skriva i Vandringsboken. Jag ser det som ett utslag av den vikt som fästes vid det livs- och egenvärde som följde med statusen som hustru och mor. Avsaknaden av dessa erfarenheter kan ha gjort det svårt för de ogifta bland den forna kamratkretsen att ta del i en skriftväxling utan att ha en egen familj att visa upp i ord och bild.

Mitt syfte med att dokumentera och analysera Vandringsboken har framför allt varit att låta dagens läsare som nu trätt in i ett nytt århundrade få lyssna till en ganska brokig samling kvinnor som under sin livstid likaså passerat en sekelgräns. Jag ser således deras texter som en spegling av förra sekelskiftets kvinnliga livssammanhang.

En återkommande fråga i min analys av den gamla handskriften har varit: i vad mån och på vad sätt ter sig Vandringsbokens epistelskrivande sekelskiftskvinnor som "övergångskvinnor"? Med andra ord hur speglas i detta brytningsskede spelet mellan tradition och förnyelse vad gäller kvinnors livsbetingelser liksom deras egen och omgivningens syn på kvinnors bestämelse? Denna fråga är på ett övergripande plan integrerad i de olika teman³ jag behandlar i min bok. Här skall jag först allmänt och översiktligt diskutera hur detta kraftspel kommer till uttryck i epistlarna och därefter belysa samma problematik separat ur de kvinnors perspektiv som under handskriftens vandring förblev ogifta. Som avslutning resonerar jag kring hur min dokumentation och analys av Vandringsbokens innehåll är att betrakta som en tidsspeglings genom skärvor och vilka begränsningar detta innebär.

PÅ VAD SÄTT VAR VANDRINGSBOKENS SKRIBENTER "ÖVERGÅNGSKVINNOR"?

I Danmark utgavs 1982 en tvärvetenskaplig antologi med titeln *Övergångskvinden. Kvindeligheten som historisk kategori – kvindeligheten 1880–1920* (Bryld m.fl. 1982). Norska och danska kvinnoforskare analyserar här kvinnlighetens villkor decennierna kring sekelskiftet – en period som de uppfattar som "en historisk vändpunkt mellan den gamla och den nya kvinnans livssammanhang", framkallad av de förändrade förutsättningar som industrialisering och modernisering förde med sig.

Vad detta brytningsskede inneburit för och hur det upplevts av den tidens kvinnor har behandlats av ett flertal kvinnoforskare från olika discipliner. (Se t.ex. Qvist 1978, Losman 1980, Åström 1986/1999, Wikander 1994, Florin 1994). Vid historiska institutionen vid Lunds universitet pågår i skrivande stund ett forskningsprojekt benämnt "Det vidgade rummet. Idéer, strategier och nätverk i tre generationer av kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940." Projektets syfte är att studera hur några namnkunniga kvinnor verkade som pionjärer i försöken att kämpa sig till en plats och göra en insats i den offentliga mansdominerade värld från vilken deras förmödrar varit i stort sett utestängda.

Den följd av år, som Björnsnäckamraterna skrev om sig själva för varandra i sin Vandringsbok, ryms inom samma period. Här är det således fråga om kvinnor som levt med i samma brytningsskede, kvinnor som rimligtvis påverkats och mer eller mindre också påverkat övergången från gamla till nya kvinnliga livssammanhang, men vilkas reaktioner och eventuella kamp för ett nytt kvinnoliv inte dokumenterats för eftervärldens kännedom. Något som ständigt stått i fokus för mitt intresse

under arbetet med Vandringsboken har just varit att via epistlarna ge en inblick i några "vanliga", icke namnkunniga kvinnors anpassning till ett nytt sekels ändrade livsvillkor.

Jag skall som bakgrund i all korthet rekapitulera några av de mer basala samhällsliga förändringar som, vad det kvinnliga släktet beträffar, gjorde decennierna kring förra sekelskiftet till en övergångsperiod. Jag stödjer mig här främst på historikern Gunnar Qvists forskning (Qvist 1978). Till följd av att färre kvinnor än män emigrerat, liksom att giftermålsfrekvensen var i nedåtgående, skedde en påtaglig ökning av antalet ogifta kvinnor. Detta ledde i sin tur till sysselsättnings-svårigheter för ensamstående kvinnor, i synnerhet de borgerliga. Dessa kunde nämligen för det första inte i samma utsträckning som tidigare beredas arbete och uppehälle i föräldrahemmet eller hos släktingar, eftersom behovet av arbetskraft i hushållen minskade i takt med att industrin övertog en hel del av det produktiva hushållsarbetet i hemmen. För det andra kunde de inte utan risk för klassmässig degradering börja arbeta i fabrik eller ta tjänst som piga eller hembiträde i andras hem, något som stod arbetarklassens kvinnor till buds. Det blev således angeläget att skapa förutsättningar för en nyttig och ändamålsenlig existens för denna kategori kvinnor som tenderade att öka i antal och bli till ett samhälleligt problem. Samtidigt tillkom genom den industriella expansionen och genom utbyggd byråkratisk och institutionell verksamhet nya arbetsfält och därmed behov av arbetskraft med någon form av specialiserad utbildning.

Det var framför allt inom de familje- och arbetsrättsliga samt de utbildnings- och arbetsmarknadsmässiga områdena som en reformverksamhet kom till stånd.

En sida med foton och text i Vandringsboken. Glada elever vid Björnsnäs hushållsskola på trappan. Eleverna vid middagsbordet med nötkreatursplansch i bakgrunden. Omkring 1895.

Avsikten var att undanröja hinder för kvinnors möjlighet att försörja sig själva utanför familjens hägn. Unga flickor behövde ges möjlighet till yrkesutbildning, så att de skulle kunna tjäna sitt eget uppehälle för den händelse de inte skulle bli gifta. Det blev härvidlag en tydlig inriktning på arbetsområden som ansågs lämpade för den kvinnliga egenarten, så som vård-, hushålls-, textil-, kontorsarbeten m.m.

De gifta kvinnorna utgjorde en kategori för sig. Att bli gift ansågs, framför allt inom borgerligheten, innebära att hustrun hade sin försörjning tryggad och därmed på heltid kunde ägna sig åt vad som betraktades som en kvinnas viktigaste uppgift: att ta hand om hem, man och barn.

Beträffande den klassmässiga aspekten representerar Vandringsbokens skribenter, som nämnts, ett ganska vidsträckt socialt spektrum, dock av allt att döma inte arbetarklassen i snäv bemärkelse. Av texterna kan tydligt utläsas att några av fäderna tillhörde en börd-, akademisk- och/eller ekonomisk elit, likaså att en del var bönder. Övriga fäders sociala och yrkesmässiga position har inte klart angetts men på det hela taget tycks flertalet kunna hänföras till ett brett mellanskikt i samhällshierarkin. De män Björnsnäskvinnorna kom att gifta sig med tillhörde i stort sett samma sociala skikt som de själva kom ifrån. Parentetiskt kan således nämnas att epistlarna inte avslöjar några exempel på klassresor via giftermål varken uppåt eller neråt.

ÖVERGÅNGSKVINNOR LÄNGS OLIKA VÄGAR OCH I OLIKA TAKT

Låt oss nu mot den här bakgrunden se lite närmare på hur Björnsnäskamraternas ut-

bildningsvägar tedde sig efter det de lämnat hushållsskolan vårterminen 1895 och påbörjade sina skrivelser i Vandringsboken. I vad mån de unga flickorna kom att satsa på yrkesutbildning – och därmed göra det möjligt att försörja sig själva genom ett mer eller mindre kvalificerat arbete utanför hemmet – kan (förutsatt att ekonomin inte utgjorde ett avgörande hinder) ge en viss antydning om viljan hos dem själva och deras föräldrar att vidga gränserna för det kvinnliga livsrummet. Här tycks flera faktorer ha spelat in.

Det förefaller vara så att en del familjer ur de allra högsta skikten hyst den för deras krets traditionsenliga uppfattningen att "familjeflickor" i första hand borde tillägna sig en kulturell och sällskaplig utbildning som dels svarade mot familjens sociala status, dels kunde öka deras chanser att bli ståndsenligt gifta⁴. Döttrar i sådana familjer berättar t.ex. i sina tidiga epistlar om läsning, musicerande, umgängesliv och fester hos släktingar och vänkrets, om resor både inom och utom landet, vistelser vid kuranläggningar, om inackordering vid så kallade pensioner utomlands där de fick tillfälle att lära sig språk m.m. För några ledde den här socialt utåtriktade livsföringen ganska snabbt till förlovning och giftermål.

För andra, som likaså växte upp i familjer med hög ekonomisk och social status, dröjde det emellertid flera år innan de blev gifta. Likväl utbildade sig flera av dem inte under tiden till något yrke. Som exempel kan nämnas systrarna *Emmy* och *Carin Göransson*, döttrar till en storföretagare. De anför hälsoskäl och bristande tilltro till egen förmåga som skäl till att de inte satsat på utbildning och yrke. Den här typen av bakomliggande orsaker till att inte ha påbörjat eller fullföljt en utbildning framhålls av flera av de andra skribenterna –

även bland dem som hade en något lägre social bakgrund. Nämnas kan också att sådana ursäktande förklaringar förekommer både bland dem som så småningom blev gifta och bland dem som aldrig, åtminstone inte under den tid de medverkade i Vandringsboken, tycks ha brutit sig ur föräldrahemmet.

Några av skribenterna framstår således knappast som övergångskvinnor om man därmed menar kvinnor som offensivt satsat på att utnyttja de ökade möjligheter som tillkommit och inrikta sig på att vidga sitt livsrum, ta steget ut i offentligheten och bli en självständig individ. I någon mening kan de mer defensiva likväl sägas vara övergångskvinnor eftersom de tycks vara införstådda med de förändringar som skett i det nya seklets kvinnovärld både vad gäller förbättrade villkor och annorlunda synsätt och förväntningar.

De förefaller med andra ord vara medvetna om att de lever i en brytningstid "mellan den gamla och den nya kvinnans livssammanhang". Därav den kluvenhet, den ambivalens och det missnöje med sig själva de indirekt avslöjar i sina texter. De jämför sig t.ex. ofta med dem av kamraterna som de menar vara så mycket duktigare och mer "händelserika" än de själva. Bland dem som ännu bor kvar i föräldrahemmet, fastän sedan länge giftasvuxna, möter man återkommande uttryck för leda och enformighet. Det gäller förstås framför allt dem, som inte likt flera av högreståndsflickorna levde med "i den stora världen", utan i en tillvaro utanför händelsernas centrum. Man möter emellertid också bland kvinnor, som varken gift sig eller gått ut i yrkeslivet, positiva ut-sagor om tacksamhet och tillfredsställelse över att kunna vara till nytta för föräldrar och syskon.

Överhuvud kan motsättningen mellan

å ena sidan traditionell syn på kvinnans bestämmelse, å andra sidan tankar om ett annorlunda kvinnoliv i en ny tidsålder, skönjas i episteltexterna från de tidigast daterade, nämligen 1896, till de senaste skrivna på 1930-talet. Den här motsättningen är märkbar inte bara mellan offensiva och defensiva i kampen för ett nytt kvinnoliv. Ambivalensen ger sig också till känna inom varje enskild kvinna – antingen hon kan hänföras till den första eller andra kategorin.

NÅGRA NÄRBILDER

Bland de offensiva kvinnorna – de som gjorde målmedvetna, påtagliga försök att vidga sitt kvinnorum – urskiljer sig tveklöst den första i porträttgalleriet som en verklig pionjär: *Eva von Bahr*, "en kvinna före sin tid" som hon benämns i en tidningsnekrolog över henne som var inlagd i Vandringsboken. I sina epistlar framstår hon som en kvinna som resolut går sin egen väg, bryter upp från det hushållliga området när hon inte längre upplever tjänsten som lärare i huslig ekonomi i Uppsala som en utmaning; gör en akademisk karriär inom ett så föga kvinnotypiskt område som fysik och kemi, därvid trotsande motståndet från det manliga akademiska etablissemangen.

Hur förhöll det sig då med Eva von Bahrs kvinnlighet eller bristande sådan efter tidens sätt att se? I minnesrunan över henne får vi veta att "i allt hon gjorde fanns ett okonventionellt, personligt drag". Det okonventionella exemplifieras med att hon ordnade danstillställningar i hemmet där flickorna dansade i dräkter med kjolar, som av flickornas mödrar ansågs opassande genom att vara alltför korta. Det förfaller vara så att det avvikande i hennes

beteende framför allt gällde brott mot kvinnospecifika normer och regler. Hennes fortsatta handlingsmönster uppvisar, som vi sett, samma typ av brott mot traditionella föreställningar om hur kvinnor borde vara och bete sig i enlighet med sin natur. För den som hävdar riktigheten i tesen att det råder ett naturenligt samband mellan kön och karaktär skulle hon således framstå som könsmässigt onaturlig, inte vara en riktig kvinna.

Hur ställde sig då Eva till tesen om kvinnors naturgivna särart? För att begrunda den frågan rycker jag lös ett utdrag ur hennes epistel från år 1912:

– Men man vänjer sig vid allt. Värst är ju, att man inte alltid är så gärna sedd, att herrar professorer i allmänhet göra hvad de kunna för att fortfarande utestänga kvinnorna från rättigheten att vinna befördran vid universiteten, och att man därför ständigt får höra talas om kvinnornas underlägsenhet och olämplighet som universitetslärare. I allmänhet tar jag saken lugnt och tröstar mig med att mycket ändå tyder på, att fördomarna försvinner så småningom, om det också går långsamt. Att kvinnorna äfven i framtiden endast undantagsvis komma att syssla med vetenskap är ju klart, och att de flesta som syssla därmed inte bli vidare framstående, det tror jag också, men än sedan? När de ingenting duga till, behöfs det inga lagar för att hindra deras befördran, men när då och då en kvinna har en så stor vetenskaplig begåfning, att hon har större kompetens än sina manliga medtäflare; hvarför skall hon inte få göra sina gåfvor fruktbringande för sig själf och för samhället. Det är svårt att förstå, hur universitetet skulle kunna bli lidande på den saken.

Man slås vid läsningen av en innehållsmässig tvetydighet. Först hävdar Eva kvinnors rättighet att göra karriär vid universiteten och betraktar tillika talet om kvinnors underlägsenhet som en fördom. Omedelbart därefter säger hon sig tvivla på att kvinnor i någon större omfattning kommer att ägna sig åt vetenskapligt ar-

bete och håller för troligt att det bara undantagsvis kommer att inträffa att någon kvinnlig utövare därvid blir framstående.

Är det så att Eva von Bahr – samtidigt som hon hävdar att kvinnor bör ges samma rättigheter som män – omfattar särartsideologin, dvs. föreställningen att de båda könen generellt sett har olika inneböende förutsättningar och karaktärs-egenskaper? Tänkbart är förstås att tvetydigheten i texten skall tolkas ironiskt. Men jag tror för min del att det motsägelsefulla innehållet i texten snarare kan tolkas som ett utslag av de diffusa, flytande gränserna mellan gamla och nya könsföreställningar under den så kallade övergångsperioden under decennierna kring sekelskiftet.

En annan högreståndsflicka som lik-som Eva von Bahr utnyttjade flickors förbättrade möjligheter att bedriva högre studier var *Ellen Göransson*, dotter till en storföretagare. Hon förlovade sig redan 1897 men räknade med att det skulle dröja länge innan hon och hennes fästman skulle kunna gifta sig eftersom han inte var klar med sin utbildning. Hon tillbringade väntetiden med att studera vid Uppsala universitet i akt och mening att "ett nyttigt arbete, som tager tankar och intresse med sig" skulle få tiden att gå fort. Tyvärr blev hon sjuk, varför hon måste avbryta studierna strax innan hon väntades vara klar med sin fil.kand.-examen. Hon upplevde det som en besvikelse, men det är tydligt att äktenskapet var hennes egentliga mål och att yrkesarbete som gift inte funnits med i hennes planer. Fortsättningsvis sysselsatte hon sig med att färdigställa sin utrustning och planera och inreda sitt blivande hem. Sådant förberedelsearbete inför giftermålet var tydligen något som den tidens unga borgarkvinnor ägnade stor möda och mycken tid åt. Alla

En sida med familjefoto och text i Vandringsboken. Rosa Hernmarck (f. Nisser) med maken Arvid och sonen Carl Gustaf. Om sin lille son skriver Rosa: "Han är ett under af intelligens och goda seder!"

skribenterna i Vandringsboken berättar om allt vävande, syende och namnande som inte bara de själva utan ofta också familjens övriga kvinnliga medlemmar var engagerade i. Som gift var Ellen hemmafru och anpassade sin tillvaro helt efter de krav som reglerades av mannens yrkesverksamhet.

Varken Eva von Bahr eller Ellen Göransson nämner uttryckligen att de valt att studera vid universitet för att få ett yrke och kunna försörja sig. När Eva säger, att hon blev så "livad" av att studera fysik och kemi, får man intrycket att det mer var kunskapen i sig som motiverade henne än kunskapen som medel att få ett yrke att använda som försörjningskälla. Även om det bakom Ellens val att studera förmodligen funnits någon ytterligare motivation än att fördriva tiden fram till giftermålet, förefaller det i båda flickornas fall som om deras studier mer haft karaktär av bildning än utbildning i formell mening. Tanken ligger då nära att göra jämförelser med det ökade intresse för borgerliga kvinnors bildning som kan spåras redan under 1700-talet (se Bjurman 1998) och som man kan se en avspiegling av i de epistlar där högreståndsflickor skildrar sina ungdomsår.

I epistlar, som skrivits av unga kvinnor ur familjer som inte befann sig så högt upp på samhällsstegen utan kan sägas representera ett brett mellanskikt, möter vi dels de kvinnor som jag betecknat som defensiva i den meningen att de inte gjort någon mer stadigvarande intresseinvestering utanför hem och familj, dels de som målmedvetet gått in för en yrkesutbildning. Av dessa senare har flertalet utbildat sig till hushållslärare. En av flickorna sa sig känna en kallelse att få ägna sig åt mejeri-verksamhet och berättar med stor entusiasm om hur hon lyckades förverkliga

denna sin yrkesdröm. I dessa flickors texter förekommer inslag som explicit berör försörjningsaspekten. En av dem, *Kerstin Wickbom*, talar t.ex. om att hennes "långtans mål" var "ett bestämdt, regelbundet arbete, på vilket jag kunde offra tid och krafter". Och när hon till slut efter hårt arbete var klar med sin utbildning uttryckte hon "glädje öfver att äntligen kunna förtjena mitt bröd sjelf".

Så vitt jag kunnat utläsa ur texterna har kvinnorna slutat sitt yrkesarbete när de gift sig. I Kerstin Wickboms fall kom emellertid hennes utbildning till hushållslärarinna väl till pass när hon tidigt blev änka och måste försörja sig själv och en liten dotter. Generellt sett tycks borgerliga flickors utbildning under decennierna kring sekelskiftet främst ha tjänat som en säkerhetsåtgärd ifall de skulle förbli ogifta eller förlora maken-försörjaren. Genom att välja just hushållsutbildning kunde de unga flickorna dessutom försäkra sig om att kunna sköta sina hemmaplikter i en framtida eftertraktad position som gift kvinna. Samtidigt kunde de undvika att lägga tid, kraft och kostnader på en icke huslig yrkesutbildning som de kanske aldrig skulle få tillfälle att utnyttja (jfr Åström 1986/1999:33).

Att utbilda sig till och utöva ett yrke var förstås inte det enda sätt genom vilket den tidens kvinnor kunde vidga sitt livsrum och agera som självständiga individer. Så som *Ebba Nilson* presenterar sig själv och sina förehavanden som ung flicka framstår hon som en högst påtaglig gränsöverskridare i både fysisk och överförd bemärkelse, i bjärt kontrast till föreställningen om sekelskiftets unga familjeflicka som en osjälvständig, blyg och oerfaren varelse som behövde skyddas från omvärldens farligheter.

I sina resebeskrivningar använder hon

faktiskt jagform (inte vi) när hon berättar om hur hon tar sig till världsstaden London, annonserar efter husrum, inackorderar sig i pensioner, ger sig ut på spännande utflykter till och med i luftballong. Att läsa hennes långa andra epistel var för mig helt omtumlande. Den framstår som ett ytterlighetsexempel på den stora spännvidd och variation som epistlarna uppvisar – inte bara vad gäller kvinnornas sociala bakgrund utan också deras personligheter, livserfarenheter, tänkesätt, reaktionsmönster. Att epistlarna avspeglar stora individuella olikheter menar jag vara värt att framhålla mot bakgrund av att det samtidigt är så mycket i skildringarna som framstår som tids-, klass- och könstypiskt.

Ebba Nilson hör till de kvinnor inom den forna kamratkretsen som förblev ogifta. I nästa avsnitt är det just dessa kvinnor som skall stå i fokus. Tanken är att ur deras specifika perspektiv belysa frågan om i vad mån Vandringsbokens författare kan ses som "övergångskvinnor".

DE OGIFTA

I den namnförteckning som inleder Vandringsboken har de kvinnor som gift sig under bokens vandringsår tillfogat sitt nya namn som gift efter flicknamnet, vilket i de flesta fall strukits över. Namnlistan omfattar, som nämnts, tjugosex kvinnor. Av dessa har tio stycken inte fört in något nytt släktnamn. En av dem har dock av okänd anledning inte gjort någon namnkomplettering, fastän hon i ett av sina inlägg berättar att hon "som aldrig kunde bli gift" ändå blev det till sist. Eva von Bahr gifte sig först efter det hon skrivit sitt sista inlägg och hennes namn som gift saknas därför också i namnförteckningen.⁵ I andra fall

kan det ju förhålla sig på liknande sätt. Flertalet av de kvinnor som inte markerat ett namnbyte slutade nämligen på ett ganska tidigt stadium att skriva i boken. Jag vet därför inte med säkerhet hur många av kvinnorna som förblev ogifta.

Som jag tidigare antytt rådde under den aktuella tidsperioden ett stort kvinnoöverskott och en stor andel kvinnor förblev ogifta.⁶ Dessa kvinnors situation är ett föga utforskat område, kanske beroende på att deras livshistorier oftast betraktats inte bara av dem själva utan även av omvärlden (forskare inräknade) som föga intresseväckande.

En etnolog i Bergen, Tone Hellesund, som valt att forska om vad man i Norge kallar "einslege kvinner" bekräftar att det skrivits förvånansvärt få vetenskapliga texter i detta ämne. Jag har tagit del av hennes "hovudoppgåve" i etnologi från 1995 med titeln *Al min lengsel og uro. Om einslege borgarskapskvinner rundt århundreskiftet*. Den skriften innehåller många intressanta aspekter på hemmadöttrars och ogifta kvinnors problematik, aspekter med relevans för några av Vandringsbokens kvinnor.

Hellesunds arbete baserar sig främst på brev och dagböcker skrivna av en köpmannadotter, *Lagertha Broch*, född 1864 och boende i staden Horten i Norge. Lagertha fick en för den tidens unga borgarflickor förhållandevis god skolunderbyggnad. Ganska tidigt skilde hon ut sig från sina jämnåriga genom att ta avstånd från sådant som var andra flickors stora intresse: flirt, svärmeri, utspel på äktenskapsmarknaden. Hon hyste, av dagbokstexterna att döma, ingen önskan att ingå äktenskap och hon var angelägen om att skaffa sig en utbildning som skulle göra det möjligt för henne att få någon form av arbete och därmed kunna sätta eget bo och

försörja sig själv. Dessa hennes preferenser gjorde att hon var positivt inställd till dåtida kvinnorörelsers strävanden och hon kom också att aktivt ta del i sådana verksamheter. Samtidigt var hon, som Tone Hellesund söker visa, starkt präglad av konservativa kvinnoideal som t.ex. att en kvinnas egentliga kall är att vara hustru och mor eller på annat sätt låta sina moderliga egenskaper komma andra till gagn. Därmed ställdes hon inför flera känslomässiga och moraliska val mellan traditionella och moderna tänkesätt. Det var för henne ett plågsamt dilemma som kom henne att känna sig splittrad och ångestfylld och periodvis drabbas av nedstämdhet och sjuklighet.

Jag har stött på liknande psykiska och fysiska reaktionsmönster i några av Vandringsbokskvinnornas epistlar. Det framstår särskilt tydligt i epistlar skrivna av två ogifta hemmadöttrar, *Annie Nyström* och *Hulda Persson*. De berör sin sjuklighet och den leda och tristess de säger sig uppleva. Sjukligheten kan, som Hellesund framhåller och som bland andra idéhistorikern Karin Johannisson (1994) diskuterar, till dels tolkas som en flykt från en verklighet som är svår att bemästra. "Einslegheten" som ogift hemmadotter förefaller ha varit ett trauma och anledning till otillfredsställelse både för Lagertha och för flera av de ogifta bland epistelskribenterna. För Lagertha tycks emellertid olusten främst vara betingad av en konflikt mellan å ena sidan hennes frivilliga avstående från äktenskap, å andra sidan hennes nedärvda föreställning att en sådan inriktning strider mot en "sann" kvinnlighet.

Enligt Hellesund reflekterade Lagertha högst medvetet över sig själv och sin livssituation. Förmodligen har just den värde motsättning hon upplevde inom sig framtvingat denna reflexivitet, vilken i sin tur

fick henne att ta tag i sin situation och reagera på ett konstruktivt sätt. Hon kom nämligen med åren att bli en synnerligen aktiv och engagerad person och verka både som lärare, författare och konstnär.

Låt oss så återgå till Vandringsbokens "einslege" kvinnor och se närmare på vilka olika sätt de tog tag i sin situation. Ebba Nilson framstår i sina epistlar som en särdeles kavat och oförvägen kvinna. Tyvärr slutade hon tidigt att skriva i Vandringsboken. Genom en dotterdotter till en av skribenterna har jag emellertid fått veta inte bara att hon aldrig gifte sig utan också att hon detta till trots adopterade en dotter; en handling som onekligen vittnar om fortsatt beslutsamhet och mod att sätta sig över konventioner.

Sent under mitt arbete med Vandringsboken kom jag i kontakt med Ebba Nilsons adoptivdotter *Astrid Nilson*, nu i nitioårsåldern. Hon berättade ganska mycket om moderns bakgrund och fortsatta liv, något som bidrar till att fylla ut den bild som avtecknar sig i hennes epistlar från ungdomsåren. Ebba var yngsta dotter i en välbärgad ämbetsmannafamilj (fadern var hovrättsråd). Modern dog när Ebba bara var ett par år gammal, fadern när hon var elva. Ebba och hennes båda systrar fick då förmyndare och hamnade i uppväxtmiljöer av samma högborgerliga klass som de var födda i. Arvet efter föräldrarna gjorde det möjligt för Ebba att företa de många resor, som hon skrev om i sina epistlar, och som senare följdes av flera bland annat till England och Frankrike. Under en längre Englandsvistelse avlade hon utan sina anhörigas vetskap en Bachelorexamen.

Av epistlarna framgår att Ebba ägnade sig mycket åt fotografering under sina resor. Enligt dottern Astrid bibehöll hon det intresset hela livet och blev mycket

skicklig. Av Astrid har jag också fått veta att Ebba en tid ivrigt engagerade sig i kampen för kvinnlig rösträtt – således samma aktiva satsning på kvinnors frigörelse som vi mött hos den ogifta Lagertha Broch. Dessutom var Ebba under första världskriget starkt involverad i hjälparbete för krigsfångar och flyktingar.

Om Eva von Bahrs levnadsöde vet jag tillräckligt mycket för att kunna konstatera att hon före sitt giftermål hann göra en strålande vetenskaplig karriär – närmast att betrakta som en pionjärgärning för en kvinna i hennes och Björnsnäckamraternas generation. I hennes tidigare nämnda dödsruna omtalas att hon "med sitt frimodiga sätt att vara lyckades övervinna motståndet". Motståndet gällde, som vi sett, hennes akademiska forskar- och lärargärning som inte sågs med blida ögon av herrar professorer.

Varken i hennes egna texter i *Vandringsboken* eller i den text, som beskriver hennes personlighet och livsgärning, kan man urskilja något som tyder på att hon tvekat inför de utbildningsmässiga val hon gjort eller att hon känt sig nedvärderad eller nedstämd som "einsleg" kvinna. Av dessa texter att döma tycks hon livet igenom ha haft en stark självkänsla och känt tillförsikt inför sin förmåga att bemästra sitt liv och trots motstånd kämpa för att uppnå sina mål. Således kan hon sägas vara en typisk representant för kategorin offensiva, aktiva övergångskvinnor, som gjorde målmedvetna, påtagliga försök att vidga sitt kvinnorum.

Här kan det var intressant att anknyta till reflexioner som Hellesund gör i sin analys av Lagertha Brochs handskriftstexter. Hon framhåller att det troligtvis var de "einslege" kvinnorna som allra starkast konfronterades med modernitetens såväl faror som möjligheter. Genom att inte gå i

upptrampade spår – leva som hemmafru eller som uppoffrande ogift hemmadotter – kunde de fungera som känsliga uttolkare av strömningar i tiden. För att undgå att hamna i en tillvaro av beroende, leda och tristess som hemmaboende gammal ungdom utsattes de för ett starkt incitament att pröva de öppningar till ett nytt och annorlunda kvinnoliv som moderniteten erbjöd.

I sammanhanget kan erinras om att flera av den svenska kvinnorörelsens pionjärer var välutbildade, yrkesverksamma ogifta kvinnor. Ellen Key, Honorine Hermelin, Elisabeth Tamm, Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson kan nämnas som exempel.

Kunde då den tidens ogifta borgerliga kvinnor, som inte engagerade sig i yrkes- och samhällsliv utan istället ägnade sitt liv åt att ställa upp för föräldrar och syskon, ändå skapa sig en positiv identitet och fylla sitt liv med mening? Jag har bland de kvinnoporträtt jag tecknat i min bok uppehållit mig tämligen utförligt vid hemmadottern *Mathilda von Sydows* epistlar just för att via dem diskutera vilka medel till självbeträffelse och livsinnehåll som stod dessa kvinnor till buds.

Till skillnad från de förut nämnda hemmadöttrarna Hulda och Annie klagar inte Mathilda i sina tidiga epistlar över enformighet och leda. Hon tycks tvärtom vara angelägen om att övertyga kamraterna om den tillfredsställelse och glädje hon känner över att kunna vara till nytta för sin far och sina sex bröder. Hon måste ju ha varit på det klara med att hon gjorde en verklig insats när hon som ensam kvinna hushållade för en sjuhövdad skara manfolk. Hon säger också halvt skämtsamt – ja, jag inbillar mig ibland att jag är outhärlig!".

I hennes sista epistel, som hon skriver efter ett uppehåll på tjugofem år och efter

att hon mist sin far vars stöd hon varit tills han åttioåttio år gammal gick bort, drar hon sig emellertid inte för att anförtro kamraterna att hon kände sig sjuk och klen och att hon oroade sig för att stå utan någon mer uppgift i livet. Likväl tycks hon inte vilja framstå som alldeles uppgiven inför vännerna utan avslutar sitt inlägg med en försiktig förhoppning att hon kanske ändå kan "finna någon uppgift i livet. / . . . / Gud ser bäst hvar".

När hon här använder uttrycket "uppgift i livet" är det tydligt att det för henne innebär möjligheten att vara till nytta och hjälp för andra människor. Hennes epistlar vittnar om att hon livet igenom baserat sin identitet på vad man skulle kunna kalla ett oegennyttans fundament: att glömma sig själv för andra, att genom sina omsorgsgärningar kunna känna sig nyttig och behövd. Behovet att satsa på sig själv, förverkliga sig själv, har varit så tillbakahållat att det tydligen inte längre kunde aktualiseras. Om Mathilda kan sägas att hon istället – kanske mer än någon av de gifta vandringsbokskvinnorna – i sitt liv gestaltat och förverkligat det traditionella kvinnoidealet.

Vi kan således bland de ogifta se exempel på dels offensiva försök att vidga gränserna för kvinnors livsrum (Eva von Bahr och Ebba Nilson), dels otillfredsställelse parad med passiv acceptans av livet som ensamstående (Annie Nyström och Hulda Persson), dels extrem efterlevnad av kärninnehållet i det traditionella kvinnoidealet (Mathilda von Sydow).

SPEGLING GENOM SKÄRVOR

Livstycken är titeln på en publikation utgiven 1993 med Monica Gustavsson och Maria Larsson som redaktörer. Den inne-

håller ett urval livshistoriska berättelser, arkiverade i Jämtlands Folkrorelsearkiv. De har insamlats som svar på en vädjan till kvinnor att skriva ner sina erfarenheter, upplevelser och reflexioner – minnesbilder såväl som dagsaktuella händelser och funderingar.

Det material jag har haft att hantera kan också betecknas som "livstycken", ganska disparata fragment eller skärvor av kvinnoliv. Det är genom dessa skärvor jag försökt spegla en borgerlig kvinnovärld under 1900-talets första decennier. Liksom kvinnorna i boken *Livstycken* berättar Vandringsbokens skribenter både om livshistoriska minnen, om det liv de befinner sig mitt uppe i, och om framtida planer och förhoppningar.

När jag sökt urskilja centrala ofta återkommande teman i Vandringsbokens många "livstycken" har inställt sig frågan: finns det ämnesområden som skribenterna tenderar att utelämma och i så fall varför? Något som kvinnorna knappast alls berör är sitt hushållsarbete. En rimlig förklaring tycks mig vara att de upplevde den sortens rutingöromål som alltför triviala och välkända för att nämnas.

Andra ting förefaller tvärtom ha uppfattats som alltför främmande eller intrikata för att tas upp i epistlarna. Det är påfallande att alluderingsar eller synpunkter på samhälleliga händelser och frågor så gott som undantagslöst saknas. Visserligen har boken blivit liggande hos senfärdiga skribenter under långa perioder under 1910-, 1920- och 1930-talen. Medan första världskriget pågick skrevs till exempel endast två inlägg. Men dessa liksom de som skrevs under för- och efterkrigstiden innehåller inte några kommentarer om vad som utspelade sig under denna skickelsedigra tid, både inom och utanför Sveriges gränser. Det är tydligt att

Vandringsboken främst var ett forum för närliggande ting i den egna livsvärlden.

Samtidigt tycks kvinnorna undvika att ge alltför närgångna inblickar i det privata familjelivet. De nämner att deras äktenskap är lyckliga, att deras barn är välartade, att de drabbats av sorger, men något förtroligt och öppet tal om känslomässiga ting är det knappast fråga om. Det kan ha att göra med att epistlarna är någon slags rundskrivelse om än inom en begränsad och ganska välkänd krets. De skiljer sig på så sätt från brev riktade till en förtrolig vän där innehållet kan förväntas vara skyddat från andra blickar än adressatens. Skillnaden är kanske ännu större i förhållande till dagboksskrivandet där den skrivande än mer oförbehållsamt kan anförtro sina innersta och hemliga tankar åt dagboks-sidorna. Akademiska och andra forskare som studerat borgerliga kvinnors livsvärldar ett par århundraden bakåt i tiden via just brev och dagböcker har därför kunnat få en mycket djupare inblick i känslomässiga relationer, inte minst kärleksförhållanden mellan man och kvinna.

Etnologen Eva Lis Bjurman (1998) har t.ex. använt sig av denna typ av källmaterial för att under perioden 1750–1830 belysa unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven, dvs. idén att äktenskapet bör baseras på ett kärleks- och inte på ett ekonomiskt kontrakt. Trots att kravet att gifta sig av kärlek ofta kom i konflikt med behovet att via äktenskapet trygga sin försörjning utgjorde, enligt Bjurman, detta kärlekskrav jämte en ny satsning på unga kvinnors bildning en potential till ökad självständighet bland borgerliga kvinnor.

Hur svårt det kunde vara att leva upp till ett oeftergivligt krav på ömsesidig kärlek i ett äktenskap visar Berit Stiernstedt (1981), som studerat sina föräldrars, *Sven och Fulvia Stiernstedts*, kärleks- och äkten-

skapshistoria via cirka ettusenfemhundra brev som utväxlats mellan dem från 1902 till 1945. Det är således en period som sammanfaller med Vandringsbokskvinnornas vuxenliv. Gemensamt är också att bokens gifta kvinnor liksom Fulvia var hemmafruar. Att en stormande förälskelse senare följdes av slitningar och frustrationer, något som dagböcker, brevväxling och dottern Berits egna minnesbilder avslöjar, har emellertid ingen motsvarighet i Vandringsbokens epistlar. De bakomliggande betingelserna till Fulvias nervklenhet, otillfredsställelse, självförebräelser, som också avslöjas i dotterns bok, kan emellertid mycket väl mer eller mindre ha varit för handen också i Vandringsbokskvinnornas fall. Som Berit Stiernstedt diskuterar i sin bok var Fulvia kluven mellan delvis motstridiga kulturellt och tidsbetingade drivkrafter: det villkorlösa kärlekskravet⁷, prioritering av plikterna som hustru och mor, beroendet av mannen som trygghetsfäste, behovet som ung att få utveckla och förverkliga sig som självständig individ. Fulvia hade litterära och konstnärliga intressen och en stor utåtriktad verksamhetslust som hon i otillräcklig mån kunde få utlopp för i sitt hembundna liv. Ting som dessa har endast antydningssvis nämnts i epistlarna. Vandringsbokens utforskare har fått nöja sig med fragmentariska och svärgenomskinliga skärvor vid försöken att spegla hur förälskelse och äktenskaplig samlevnad kunde te sig under tidigt 1900-tal.

Historikern Beata Losman (1980:20–52) och författaren Per Wästberg (1994) har var för sig men utgående från samma brev- och dagboksmaterial studerat syst-rarna *Alice* (f. 1871) och *Hjördis* (f. 1877) *Nordins* liv. De båda systrarna tillhörde således liksom Fulvia samma generation som Vandringsbokskvinnorna. De var

båda konstnärligt verksamma men bara den yngsta, Hjärdi, hade man och barn. Losman och Wästberg skildrar hur Hjärdi äktenskap med Ivar Tengbom (senare en berömd arkitekt) ingicks, liksom Fulvias, på grundval av en stark ömsesidig kärlek. Svårigheterna inträdde när de fick barn och det föll på Hjärdi lott att ta hand om dem och hushållet, till men för hennes konstnärskap medan mannen hade sin frihet att avancera i sin verksamhet som arkitekt. Hjärdi bröt sig till slut ur äktenskapet. Hon stupade, skriver Losman, "på försöket att förena de tre stora värdena i sitt liv. Endast övermänskliga krafter kunde ha förenat kraven från man, barn, och skulptur. Kvar för Hjärdi blev två av dem: barnen och skulpturen" (Losman 1980:52).

Jag har anfört de här båda studierna för att visa på de svårigheter det kunde innebära att förena det äktenskapliga kärleksbudet och de traditionella kvinnoplikterna med annan krävande verksamhet. Ingen av Vandringsbokens skribenter tycks ha påtagit sig det "övermänskliga" kravet att kombinera uppfyllelsen av kärleksplikterna gentemot man och barn med helhjärtad satsning på studier, kvalificerat yrkesarbete eller konstnärlig verksamhet – med andra ord prestera konststycket att kombinera självuppooffring med självförverkligande. Eva von Bahr hade redan uppnått en akademisk position när hon ganska sent gifte sig. Ellen Göransson tog efter giftermålet inte upp sina nästan slutförda akademiska studier. Efter vad som framkommit i epistlarna slutade likaså de kvinnor som yrkesarbetat före giftermålet sin anställning och blev hemmafruar.

Hur speglas då kraftspelet mellan tradition och förändring, mellan "den gamla och den nya kvinnans livssammanhang" i skribenternas epistlar? I vad mån har den

potential till ökad självständighet, som Eva Lis Bjurman säger sig ha sparat i unga borgarflickors brev och dagböcker under perioden 1750–1830, förverkligats några decennier senare?

Ingenting i texterna tyder på att föräldrarna bestämde över döttrarnas val av äkta man även om de, särskilt i de övre skikten, mera indirekt varit styrande genom att föra in döttrarna i de rätta kretsarna genom umgänge, resor och kulturella aktiviteter. Om döttrarna själva till äventyrs skulle ha låtit ekonomiska och försörjningsmässiga faktorer spela in vid val av äkta man är detta i alla händelser ingenting som kan utläsas ur deras texter i Vandringsboken. I de fall de unga kvinnorna berättar om sina möten med sina tillkommande tycks det ha varit ömsesidig förälskelse som varit utslagsgivande för att äktenskapet kom till stånd. Man vågar nog säga (med hänvisning till samtida texter av det slag jag refererat till) att självständighet i denna sak å den kvinnliga partens sida vunnit en bred acceptans i det allmänna medvetandet. De arrangerade äktenskapen hörde vid denna tid till de bruk som ganska rejält höll på att svepas undan av den pågående modernitets- och emancipationsprocessen.

Det krav på borgerliga flickors kulturella bildning som Bjurman funnit öka med början under 1700-talets senare hälft lever, av Vandringsbokens texter att döma, kvar inom de allra högsta skikten, medan det inom medelklassen omvandlats till ett ökat intresse för flickors yrkesutbildning. Det är en företeelse som kan beläggas även på ett generellt plan. Det tillkom sålunda flera privata flickskolor som gav en teoretisk grund för vidareutbildning till t.ex. sjuksköterska (se Kyle 1992).

Gift kvinnas rätt till självförverkligande i form av eget avlönat arbete vid sidan av

hemmaplikterna hade emellertid inte vunnit allmän acceptans i det borgerliga skikt och i den generation som Björnsnäckvinnorna tillhörde.⁸ Detta är något som tydligt avspeglas bland Vandringsbokens kvinnor. För dem tycks det ha varit självklart att prioritera hushålls- och omsorgsplikterna framför eventuella intressen av att "förverkliga sig själv" inom yrkesmässig eller annan verksamhet. Minst av allt tycks den äkta mannens rätt till befrielse från allt det husliga, inklusive upppassning av den egna personen, ha ifrågasatts.

Omsorgsplikterna omfattade tillika inte bara den egna kärnfamiljen utan också släkt och andra närstående. Här får man ta i beaktande att det moderna välfärdssystemet ännu inte var utbyggt. Därför levde de nödvändiga krav på inbördes hjälpinsatser, som utbildats i det äldre samhället, ännu kvar en god bit in på 1900-talet.

Fastän den potential till ökad kvinnlig självständighet, som kunde spåras under 1700-talet, således i en del hänseenden inte förverkligats bland Vandringsbokens skribenter, kan man inte desto mindre hos flera av dem förmärka en påfallande inre styrka och integritet. Det gäller framför allt de kvinnor som långt upp i åren fortsatt att i Vandringsboken förmedla sina erfarenheter och sin syn på livet. Den tålmodighet de uppvisar uppfattar jag inte som resignation utan snarare som ett stoiskt accepterande av *såväl* de samhälleligt och kulturellt givna förutsättningar de levt under *som* de personliga sorger och motgångar de drabbats av. Här tror jag att den gudstro många vittnar om och som ju var en mer integrerad del i tankevärlden än vad den är idag, spelat en icke föraktlig roll för deras förmåga att inte bara leva upp till de förväntningar som ställdes på dem som kvinnor av sin tid, utan också i

existentiellt hänseende skapa mening och uppleva trygghet i sina liv.

NOTER

- ¹ Boken kom till mig via några mellanled. Adoptivdottern, Astrid Nilson, som vid hög ålder planerade att bosätta sig utomlands, lämnade boken till Christina Winter (dotterdotter till en av skribenterna i Vandringsboken), som i sin tur lämnade den till konstvetaren Hedvig Brander Jonsson, vars make har släktförbindelse med Christina Winter. Hedvig Brander Jonsson förhörde sig med uppsalaetnologen Birgitta Meurling, om hon ville åta sig uppgiften att dokumentera och sprida kunskap om denna intressanta handskrift. Birgitta ansåg sig inte kunna anta uppdraget på grund av andra forskningsåtaganden. Hon bad därför mig att träda i hennes ställe eftersom jag tidigare sysslat med etnologisk forskning om kvinnor i ett sekelperspektiv (se Åström 1986/1999).
- ² Om betydelsen och varaktigheten av vänskapsband som knyts under ungdomsåren, se Lundgren 1995:95.
- ³ Exempel på sådana teman är: Klen och bräcklig – ett tids-, klass- och könstypiskt fenomen?; Förhållandet till äkta män, fäder och bröder; Religionen som integrerad del i tankevärlden; Om kvinnlig självbekaftelse.
- ⁴ Etnologen Eva Lis Bjurman (1998) har skrivit en uppmärksammande avhandling baserad på arkivmaterial där hon bland annat ingående behandlar detta fenomen.
- ⁵ Kunskap om hennes giftermål har jag inhämtat genom den dödsruna över henne som jag fått tillgång till.
- ⁶ "1860 var av de vuxna kvinnorna 39,6 % ogifta, 1920 42,6 % (1960 25 %)" (Qvist 1978:101–102).
- ⁷ Den mest uppmärksammade förespråkaren för det äktenskapliga kärlekskravet var Ellen Key. Denna hennes inställning utövade ett stort inflytande bland tidens unga borgerliga kvinnor. Losman, som bland andra studerat Keys syn på kvinnan och kärleken, uttrycker sig så här: "De läste Key som en bibel" (Losman 1980:9).
- ⁸ Om kvardröjande såväl formella som attitydmässiga hinder för gift kvinnas förvärvsarbete se Winderberg (1980:64–69).

LITTERATUR

- Bjurman, Eva Lis, 1998. *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med det nya kärlekskravet 1750–1830*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Bryld, Mette et. al, 1982. *Övergångskvinden. Kvindeligheten som historisk kategori – kvindeligheten 1880–1920*. Odense: Odense universitetsforlag.
- Florin, Christina, 1994. "Kvinnliga tjänstemän i manliga institutioner." I: *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Stockholm: Sveriges Utbildningsradio AB.
- Gustavsson, Monica och Larsson, Maria (red.), 1993. *Livstycken*. Östersund: Jämtlands Folkrorelsearkiv.
- Hellesund, Tone, 1995. *Al min længsel og uro. Om einsle borgarskapskvinner rundt århundreskiftet*. Bergen: Inst. for kulturstudier og kunsthistorie. Universitetet i Bergen. (Stencil.)
- Johannisson, Karin, 1994. *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedts.
- Kyle, Gunhild, 1992. "Kvinnor och kunskap." I: Kyle, Gunhild (red.), *Handbok i svensk kvinnohistoria*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Losman, Beata, 1980. *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*. Stockholm: Liber Förlag.
- Lundgren, Britta, 1995. *Den ofullkomliga vänskapen. En etnologisk studie av nutida vardagsrelationer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Qvist, Gunnar, 1978. *Konsten att blifva en god flicka. Kvinnohistoriska uppsatser*. Stockholm: Liber Förlag.
- Stiernstedt, Berit, 1981. *De oskuldsfulla*. Stockholm: Norstedts.
- Widerberg, Karin, 1980. *Kvinnor, klasser och lagar*. Stockholm: Liber Förlag.
- Wikander, Ulla, 1994. "Kvinnorna i den tidiga industrialiseringen." I: *Kvinnohistoria. Kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Stockholm: Sveriges Utbildningsradio AB.
- Wästberg, Per, 1994. *Alice och Hjördis. Två systrar. Dagböcker och brev 1885–1964 i urval av Per Wästberg*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Åström, Lissie, 1999 (1986). *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Åström, Lissie, 2002. *Skärvor av kvinnoliv. Borgerligt kvinnoliv speglat genom en grupp kvinnors nedtecknade berättelser om sig själva för varandra under åren 1896–1937*. Uppsala: Etnolore. (Under utgivn.)

SUMMARY

"Dear Comrades"

About Women Writing about Themselves for Each Other During 1896–1937

This article deals with a handwritten document containing "epistles" written by young women who 1895 left a boardingschool where they had studied domestic work. When leaving school they decided to write about their further experiences in a notebook, called the Wandering book (Vandringsboken). The intention was to pass this book from one person to another in a given order. The first epistle was written 1896, the last one 1937.

Analysing these texts I have tried to reflect bourgeois women's culture and its change during the period around the previous turn of century – a period that in many respects, not least concerning women's situation, may be seen as socially significant and reformative. I put the following overall question to the material: in what ways did these women manifest themselves as "transitional women"? In other words, how did they handle the contradiction between on the one hand a traditional view of women's mission, and on the other hand thoughts of a different women's life in a new era. I discuss in what ways these epistle writing women seem to have managed the dilemma of defensiv- and offensiveness and further, how they differ among themselves due to social position, marriage and type of education.